

В. О. СМІРНОВА. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА КРАТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМАТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ

Розглядаються особливості дослідження феномена політичної волі на прикладі аналізу філософських концепцій свободи волі А. Шопенгауера та М. Бердяєва, а також кратологічного аналізу триади «свобода-воля-відповідальність», запропонованого сучасними політологами. Дослідницька увага зосереджується на визначенні специфіки підходів до розуміння феномена свободи волі, вироблених представниками класичної філософії, окремий акцент зроблено на раніше не висвітлених аспектах проблематики політичної волі.

Ключові слова: воля, свобода, свобода волі, політична воля, влада, кратологія.

Рассматриваются особенности исследования феномена политической воли на примере анализа философских концепций свободы воли А. Шопенгауэра и Н. Бердяева, а также кратологического анализа триады «свобода-воля-ответственность», предложенного современными политологами. Исследовательское внимание сосредоточивается на определении специфики подходов к пониманию феномена свободы воли, разработанных представителями классической философии, отдельный акцент сделан на ранее не освещенных аспектах проблематики политической воли.

Ключевые слова: воля, свобода, свобода воли, политическая воля, власть, кратология.

The paper carried out the study peculiarities of the phenomenon of political will, to the analysis of the philosophical concepts of free will Schopenhauer and Berdyayev, as well as kratologicheskogo analysis of the triad of "freedom-will-responsibility," offered by modern political scientists. The research focuses on determining the specificity of approaches to understanding the phenomenon of free will, developed by representatives of classical philosophy, a separate emphasis on aspects previously not covered issues of political will.

Key words: will, freedom, free will, political will, power, kratology.

Проблематика волі як особливого феномена людської свідомості цікавила мислителів з найдавніших часів. Особлива частина подібних досліджень була присвячена феномену свободи волі, вивчення якого згодом постало в якості одного з центральних евристичних завдань класичної філософської думки. Причому, феномен свободи волі зазвичай тлумачився або в межах традиції детермінізму, обумовленості певними факторами та чинниками, або у рамках світогляду фаталізму, відповідно до якого свобода волі є чимось надлюдським, даним ззовні. Згодом, коли почалася диференціація гуманітарного знання, проблематика волі почала досліджуватися психологічною наукою, а ще пізніше – політологією. Втім, з прикрістю можна стверджувати, що у сучасній політичній науці спостерігається брак подібних наукових напрацювань, незважаючи на високий науковий потенціал та прикладну цінність й актуальність зазначеної проблематики.

Представлена стаття є авторською спробою поєднати традиційні загальнофілософські підходи та новітні кратологічні концепти політологічних досліджень проблематики політичної волі. Головним завданням цієї роботи є розгляд особливостей дослідження феномену політичної волі на прикладі аналізу філософських концепцій свободи волі А. Шопенгауера та М. Бердяєва, а також кратологічного аналізу триади «свобода-воля-відповідальність», запропонованого

© СМІРНОВА Валентина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри політології, соціології і соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

сучасними політологами. Серед інших завдань цієї статті варто виокремити наступні: 1) визначення специфіки підходів до розуміння феномену свободи волі, вироблених представниками класичної філософії; 2) з'ясування предметно-категоріального поля вивчення силових і вольових аспектів у функціонуванні політичної влади; 3) акцентування дослідницької уваги на раніше не висвітлених аспектах проблематики політичної волі.

Основу джерельної бази представленої роботи утворюють філософські праці А. Шопенгауера «Свобода волі і моральність» та М. Бердяєва «Про рабство і свободу людини. Досвід персоналістичної філософії», «Про призначення людини», які складають «золотий фонд» світової науки та присвячені розгляду проблематики свободи волі. На окрему увагу заслуговують також дослідження вітчизняного науковця Л. Кожариної «Проблема волі у метафізиці М. Бердяєва», російських вчених А. Дегтярьова «Політична влада як регулятивний механізм соціального спілкування», в якій викладено оригінальну авторську кратологічну концепцію, та М. Ільїна й А. Мельвіля «Влада».

Дослідження феномену політичної волі є однією з найменш розроблених царин сучасної політичної науки. Це можна пояснити декількома причинами. По-перше, більшість вивчення проблематики волі як загальної категорії та політичної волі зокрема здійснювалася та частково здійснюється і сьогодні у межах філософських та соціопсихологічних наукових пошуків. По-друге, специфікою саме політологічного опанування означеної тематики є те, що ті чи інші аспекти проявів політичної волі зазвичай аналізуються у контексті розгляду більш досліджених феноменів політичного життя. Скажімо, досить поширеним є вивчення політичної волі як одного з аспектів з'ясування певних особливостей природи політичної влади. Таким чином, спираючись на окреслені причини недостатньої дослідницької уваги, що зосереджується на проблематиці політичної волі, ми здійснемо спробу висвітлити найбільш актуальні напрямки розгляду цього важливого соціополітичного феномену.

Так, аналіз філософської спадщини минулого дозволяє дійти висновку про те, що серед авторів оригінальних концепцій феномену волі варто виокремити передусім теоретичні напрацювання Аристотеля, Августина Блаженного, Н. Макіавеллі, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та М. Бердяєва. Втім, зважаючи на те, що у попередніх статтях частково вже було висвітлено особливості авторського погляду цих науковців на розуміння проблематики волі, у представленій роботі, на нашу думку, варто акцентувати увагу на особливостях філософського погляду таких мислителів, як А. Шопенгауер та М. Бердяєв.

Філософська спадщина А. Шопенгауера є цікавою, з огляду на окреслену дослідницьку проблематику, тому, що цей видатний німецький мислитель, на відміну від представників класичної традиції, акцентував увагу на безсвідомих аспектах людської психіки, на вольовому компоненті поведінки людини, створивши метафізичну концепцію волі. Як пише російський дослідник філософського наробку А. Шопенгауера П. Гуревич, найвизначнішою відмінністю онтологічної системи німецького вченого було «розрізнення волі та пізнання», при якому він у своїх міркуваннях «просувається не від буття до людини, а від людини до буття». Проаналізувавши етичну концепцію А. Шопенгауера, російський науковець дійшов висновку про те, що воля для німецького філософа – це «не життєво тривіальний сенс», а начало усього існуючого, «це абсолютно вільне хотіння, що не має ані причини, ані підстави»¹.

Саме воля, на переконання А. Шопенгауера, є основою світу в цілому та головним витоком усіх вчинків людини зокрема. До вольової царини, вважав мисли-

тель, належать жадання, надії, радощі, різні афекти та пристрасті. Тому не дивно, що одним з найважливіших питань в етичній концепції німецького філософа є питання про свободу волі (вільну волю). Так, для мислителя свобода – це відсутність будь-якої необхідності. При цьому власне вільна воля нічим не визначається, не обумовлюється, не детермінується. «Отже, вільна воля є така, яка не визначається підставами, ... така воля може рішуче нічим не визначатися, якою окремі вияви (вольові акти), як чисто і досить примітивні, виходять з неї самої, не будучи необхідно викликані попередніми умовами, а, значить, не будучи чимось визначеним, згідно з правилом», – підкреслює А. Шопенгауер в есе «Свобода волі»².

Варто зауважити, що проблема свободи волі залишається центральною у дискурсі вивчення феномену політичної волі і сьогодні. Адже навіть одне з найбільш розповсюджених тлумачень філософської категорії «свобода» пропонує розуміння цього поняття як «суб'єктивної можливості людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах»³. Тому не дивно, що починаючи з античних часів, дихотомія «свобода-воля» була предметом досліджень найвидатніших мислителів. Свобода волі з часом почала розумітися як своєрідний індикатор дієвості самої політичної волі, її можливостей поширювати свій вплив на інших.

Проблематика свободи волі є центральною і в метафізичній філософії російського мислителя М. Бердяєва, для якого свобода – це беззаперечна, абсолютна цінність, бо саме вона утворює найбільш фундаментальну онтологічну реальність – абсолютне «начало», справжній онтологічний світ, до якого має прагнути будь-яка людина як до справжнього й істинного. Свобода для М. Бердяєва означає позитивний аспект людського буття, який може виявлятися у найрізноманітнішому досвіді людини: творчому, релігійному, моральному, філософському тощо⁴. Як прихильник онтологічної теорії, російський науковець був переконаний у тому, що основою буття є свобода, яка сама по собі є беззасадовою, не маючи жодних основ. Отже, аби вивчити буття, потрібно дослідити свободу, тому М. Бердяєв називає себе «філософом свободи». Свобода для мислителя – це те, що царює над усім у світі. Досвід свободи зберігає своє значення як у минулому та сьогодні, так і в майбутньому; її походження утаємничене та пов'язане з божественною волею, Логосом. Втім, для людини джерело свободи може бути не обов'язково божественного походження, воно має широку позаприродну і позабожественну онтологічну природу⁵.

Для російського мислителя проблема свободи людини тісно пов'язана, таким чином, з проблемою творчого самовизначення особистості, при цьому філософ не протиставляє волю людині. Для М. Бердяєва не існує протиставлення, дилеми «фаталізму-волюнтаризму», «детермінізму-індетермінізму». Відповідно до базових ідей його метафізики, свобода волі людини можлива тільки за умов її творчого самовизначення, самореалізації. Адже у протилежному випадку свобода може стати основою зла, джерелом закріпачення, рабства людини. І хоча, аналізуючи історію людства, російський філософ визнавав, що доля творчої і вільної особистості завжди і всюди була «безнадійно і невинно» трагічною, мислитель підкреслює потужний потенціал свободи волі людини, який він бачить у майбутньому. «Настають часи у житті людства, коли воно має допомогти само собі, усвідомивши, що відсутність трансцендентної допомоги не є неспроможність, бо безкінечну іманентну допомогу віднайде людина у самій собі, якщо осмілиться розкрити в собі творчим актом усі сили Бога та Світу», – стверджував М. Бердяєв⁶.

Таким чином, вирішення дихотомії «свобода-воля» для видатного мислителя уявляється можливим лише в одному напрямку – у творчості. Причому, філософ не відкидає і не заперечує негативного досвіду застосування творчих зусиль з метою досягнення або розширення сфери свободи у минулому. Він зауважує, що результатом «великих невдач» культури впродовж всієї історії людства постало вироблення «екзистенціального досвіду творчості», в результаті чого людство дістало можливість входження в «новий еон», в якому свобода волі буде реалізована у повній мірі⁷. Поняття волі у цьому контексті набуває нових значень. Воля, у тому числі й політична, пов'язується не лише з такими феноменами, як авторитет, сила, могутність, але й вибір. Саме вільний вибір людини, з одного боку, робить її по-справжньому вільною (проблематика свободи), а з іншого боку – відповідальною за свій вибір (проблематика волі). Отже, дихотомія «свобода-воля», спираючись на онтологічно-екзистенціальні роздуми М. Бердяєва, може бути розширена до тріади «свобода-воля-відповідальність», в якій саме поняття волі є ключовим, з'єднувальним елементом.

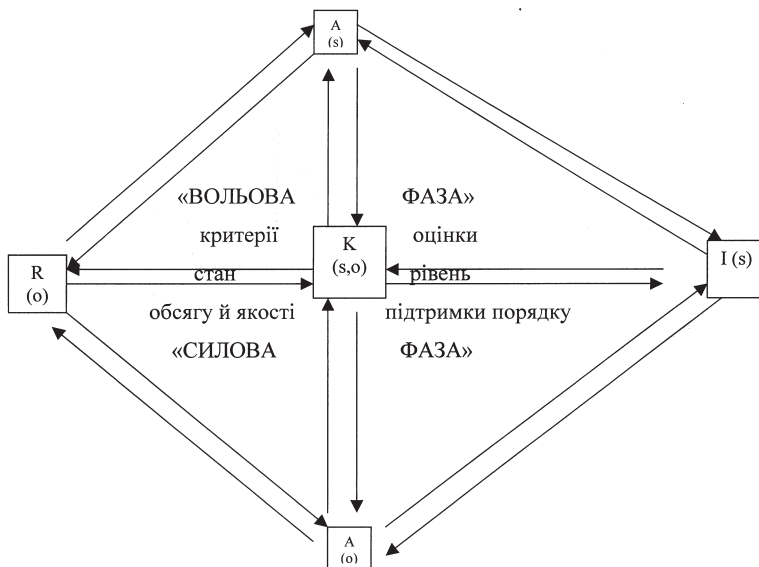
Всебічний науковий розгляд проблематики тріади «свобода-воля-відповідальність», на нашу думку, обов'язково має включати аналіз філософської спадщини М. Бердяєва, адже російський мислитель у своїй творчості особливу увагу приділяв розгляду етичних питань, в основі якого ідея свободи людини. У сучасній політичній науці особливу увагу вирішенню питання про співвідношення феноменів свободи, політичної волі та відповідальності приділяють представники контрактивістського напрямку розуміння політики. Прихильники названого напрямку переконані у тому, що, оскільки особа є первинним суб'єктом політики, то, відповідно, політика неможлива без активної взаємодії людей як суб'єктів й акторів соціально-політичних дій. Виходячи з вищезазначеного, тріада «свобода-воля-відповідальність» може розглядатися крізь призму реалізації таких функцій політики, як цілепокладання і ціледосягнення. Саме у такому контексті здійснив дослідження політики авторитетний політичний соціолог, фундатор системно-функціональної теорії Т. Парсонс у праці «Соціологічна теорія і сучасне суспільство». Причому, науковець переконаний, що стійкість і постійність, так необхідні у політиці, досягаються тільки тоді, коли застосовується владний примус, який перетворюється в узагальнений символ функціонування. Такими символами у політиці стають ресурси насильства і визнане у даному конкретному суспільстві право їх використовувати. Політика, у свою чергу, являє собою своєрідну форму соціальної взаємодії. «Сила – це «спосіб», але не завжди «засіб» за допомогою якого один елемент системи соціальної взаємодії (чи то індивід або колектив) може впливати на інший», – пише Т. Парсонс⁸.

Як бачимо, вивчення проблематики політичної волі нерозривно пов'язане з з'ясуванням кратологічних аспектів політики, на перше місце серед яких виходять питання можливості використання владного примусу («сили») як виваю політичної волі та здатності нести за його застосування той чи інший ступінь політичної (а в деяких випадках й юридично-правової) відповідальності. Водночас одним з найбільш дискусивних у цьому контексті залишаються питання про можливі і необхідні обсяги обмеження свободи окремих осіб або суспільства в цілому за таких умов. Подібні питання можна визначити в якості своєрідних «гордієвих вузлів» функціонування політичної влади на політико-прикладному рівні та виокремлення категоріального блоку влади на рівні теоретико-пізнавальному.

Авторитетний російський політолог А. Дегтярьов пропонує виділяти для аналізу такі базові компоненти структури комунікації у межах державно-

публічної влади: 1) агенти; 2) цінності; 3) способи (інструментально-інституційні); 4) ресурси. Як пише дослідник: «Взаємодія між ними і визначає, на наш погляд, усю палітру відносин, що виражаються у російській мові поняттями «панування» та «підпорядкування», «воля» та «сила», «контроль» та «розподіл», «керівництво» та «лідерство», «управління» та «тиск», «владарювання» та «вплив», «авторитет» та «насильство» тощо»⁹. Як бачимо, російський науковець проводить пряму взаємозалежність і взаємообумовленість між феноменами політичної влади та політичної волі, значно розширюючи, до того ж, предметне поле досліджень, включаючи у нього нові категорії. При цьому А. Дегтярьов спирається на «вольові» та «силові» теоретичні конструкції у тлумаченні політичної влади та її властивостей, які (тобто конструкції – авт.) залишаються найбільш поширеними і затребуваними у сучасній політичній науці.

Цікавою, з огляду на означену у представленій статті проблематику, є запропонована А. Дегтярьовим авторська багатовимірна теоретико-логічна модель владного спілкування (публічної влади як регулятивного механізму соціального спілкування) – «Політологічний ромб»:

«A (s)» – агент у ролі колективного владарюючого (управляючого) «суб'єкта» (держави);

«A (o)» – агент у ролі сукупного підвладного (того, ким управляють) «об'єкту» (громадянське суспільство);

«K (s,o)» – цінності, традиції домінуючої культури;

«R (o)» – ресурси суспільства;

«I (s)» – інституційні форми підтримки порядку та інструментальні способи взаємодії агентів;

$A(s) \longleftrightarrow I(s)$ – прийняття управлінського рішення як вираження й акумуляція «загальної публічної волі»;

$I(s) \longleftrightarrow A(o)$ – здійснення управлінського впливу через застосування «силових» методів й інструментів державного управління;

$A(o) \longleftrightarrow I(s)$ – громадянський тиск (політична участь);

$I(s) \longleftrightarrow A(s)$ – громадянське волевиявлення і представництво інтересів у процесі вироблення і корегування публічних рішень;

$A(s) \longleftrightarrow \mathcal{R}(o)$ – організований контроль «згори» (здатність регулювання);

$R(o) \longleftrightarrow A(o)$ – централізований розподіл;

$A(o) \longleftrightarrow R(o)$ – соціальний вплив (здатність мобілізації) та боротьба за перерозподіл;

$R(o) \longleftrightarrow A(s)$ – соціальна підтримка та контроль над владою «знизу»;

$A(s) \longleftrightarrow A(o)$ – легітимне панування (порядок статутів та віддачі наказів);

$A(o) \longleftrightarrow A(s)$ – легітимне підпорядкування (визнання та виконання наказів);

$A(o) K(s,o) A(s)$ – норми та правила гри;

$I(s) K(s,o) R(o)$ – критерії оцінки¹⁰.

«Політологічний ромб» А. Дегтярьова демонструє, по-перше, місце і значення вольової царини (політичної волі) у структурі функціонування публічної (передусім державної) влади; по-друге, взаємодію і взаємообумовленість політичної волі з іншими важливими складовими публічного поля політики; по-третє, дає відповідь на питання про можливі і необхідні обсяги обмеження свободи окремих осіб або суспільства в цілому з боку владних осіб й інститутів. Таким чином, можна стверджувати, що поняття «політична воля» є одним з ключових для аналізу усіх важливих процесів публічної політики, перш за все тих, які пов'язані з відносинами владарювання-підпорядкування.

Нерозривний зв'язок феноменів політичної волі та політичної влади можна простежити у декількох аспектах. Скажімо, частина дослідників пов'язує поняття «влада», виходячи з семантичних позицій, зі словом «воля». Російські науковці М. Ільїн та А. Мельвіль зазначають: «Сам вираз володіння владою є тавтологічним, вказує на вихідну неподільність володіння..., влади і волі, які так чи інакше пов'язані з уявленнями про породжуючу причину ціледосягнення. Індоевропейський корінь *uel, який лежить в основі волі як свободи і волі як прагнення до дії... прихований у словах влада (рос. «власть» – авт.), володіння (рос. «владение» – авт.), владика тощо»¹¹. Отже, можна вибудувати наступний логічний ланцюжок: вільною є та людина, яка має владу, а значить – здатна за своєю власною волею вчиняти так чи інакше, бути самостійною. Іншими словами, навіть елементарна політична свобода пов'язана з індивідуальним або колективним володінням ресурсами політичної влади та реальними можливостями реалізувати свою політичну волю.

Втім, це лише одностороннє і досить примітивне тлумачення взаємозв'язку політичної свободи, політичної влади та політичної волі, тому що воно спирається на розгляд негативістської «свободи від» (freedom). Більш широке, сучасне тлумачення свободи ґрунтується на її розгляді в якості позитивістського політичного феномену – «свободи для» (liberty). Позитивістське трактування свободи передбачає можливість і здатність тих чи інших суб'єктів встановлювати функціональні зв'язки за своєю власною волею за допомогою прилучення до політичної (державної, публічної) влади. Влада у цьому випадку може розглядатися в якості феномену влади-функції. Це означає, у свою чергу, що політична свобода перетворюється в усвідомлену необхідність здійснювати певну, чітко

визначену політичну функцію. Спираючись на таке розуміння свободи, М. Ільїн та А. Мельвіль пишуть: «Чим більше усвідомлено і чітко людина (люди) здійснюють відповідну функцію, тим більше вона (вони) виявляються залученими до влади, тим більша у неї свобода для політичних дій, що відповідають структурно-функціональній логіці порядку»¹². Таким чином, саме позитивістське тлумачення свободи обумовлює максимально найповнішу реалізацію політичної волі індивідуальних або колективних суб'єктів політичних і соціальних відносин.

Ще одним, не менш важливим аспектом дослідження феномену політичної волі, на нашу думку, є аналіз цієї категорії з позицій дихотомії «раціональність-ірраціональність». Адже саме ці два поняття є ключовими «політичними сенсами» політики, політичного життя в цілому й окремих його складових. Отже, і політичну волю варто вивчати, виходячи з позицій як раціональності, так й ірраціональності. Раціональність у політиці – це, насамперед, спрямованість на отримання користі, зиску (особистого, колективного або загальносуспільного). Ірраціональною політикою стає внаслідок того, що вона пов'язана з діяльністю конкретних людей з їх емоційно-психологічними особливостями. «Раціональність» у політиці пов'язана з поняттям «політичний реалізм» у теорії політики та зі сферою реалізації стратегічних інтересів у царині практичної політики. На переконання російського політолога Б. Капустіна, «раціональність» є базовою властивістю та категорією політики. Російський науковець підкреслює, що «...усі політичні актори діють або прагнуть діяти стратегічно – у відповідності з логікою максимізації або оптимізації своїх так чи інакше зрозумілих інтересів. Ігноруючи цю логіку, ми опинимося у полоні найфантастичніших уявлень про політику»¹³. Таким чином, при аналізі феномену політичної волі вкрай необхідним виступає врахування факторів «раціональності» та «політичного реалізму».

Виходячи з системних позицій наукового дослідження феномену волі, погоджуючись з тим, що означена категорія є полідисциплінарною (її вивченню присвячені роботи у царині філософії, психології, політології), розгляд проблематики політичної волі, з одного боку, спрощується, а з іншого – доволі ускладнюється. Так, у рамках сучасного соціально-гуманітарного знання тривають дискусії з приводу того, що вважати основою волі, у тому числі й політичної, – розум або почуття. До того ж, навіть за умов кардинальних цивілізаційних змін сьогодення науковці виявилися неспроможними віднайти новітні засади вольових аспектів людської діяльності у публічних сферах функціонування суспільства. Тому подальші дослідження проблематики політичної волі потребують, на наше переконання, переорієнтації методологічної бази науково-аналітичної роботи.

Досягненню цього евристичного завдання має сприяти запропонований знаними російськими науковцями Є. Рашковським та В. Хоросом методологічний підхід, сформульований ними початково з метою аналізу феномену цивілізації. Проте, на нашу думку, доречним уявляється застосування означеного підходу для вивчення феномену політичної волі у подальших дослідженнях. Отже, російські вчені при здійсненні дослідження цивілізації виділили її «ядро» – центральну систему цінностей та інституцій, які визначають ключові сфери цивілізаційного розвитку. У назване ними «ядро» цивілізації включені такі «вузли ідей і відносин»: «Людина – Святина, Людина – природа, Людина – суспільство, тип влади, екзистенціальна сфера»¹⁴. Таким чином, спираючись на зазначені евристичні позиції, доречно було б розширити дослідницьку базу розгляду феномену політичної волі.

1. Гуревич П. С. Свободен ли человек? // О свободе человеческой воли (А. Шопенгауэр, Е. и Н. Рерихи). – Серия: Философия и жизнь. – 1991. – № 10. – М.: Знания, 1991. –

С. 12. **2.** *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. Пер. с нем. – М.: Изд-во «Республика», 1992. – С. 120, 121. **3.** *Юридична* енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5: П-С. – С. 441. **4.** *Бердяев Н.А.* О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – Париж: YMCA-Press, s.d., 1939. – С. 65. **5.** *Кожарина Л.А.* Проблема воли в метафизике Н. Бердяева // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва): Український часопис російської філософії. [Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді; Випуск 1.] – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2003. – С. 506. **6.** Там само. – С. 507. **7.** *Бердяев Н.А.* О назначении человека. – М.: Изд-во «Республика», 1993. – С. 25, 161. **8.** *Кирилюк Ф.М.* Новітня політологія: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 292. **9.** *Дегтярев А.А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис. – 1996. – № 3. – С. 115. **10.** Там же. – С. 116-117. **11.** *Ильин М.В., Мельвиль А.Ю.* Власть // Полис. – 1997. – № 6. – С. 162. **12.** Там же. **13.** *Капустин Б.Г.* Тезисы о политической философии // Полис. – 2010. – № 2. – С. 23. **14.** *Рашковский Е., Хорос В.* Мировые цивилизации и современность (К методологии анализа) // МЭиМО. – 2001. – № 12. – С. 33-41.